

Történetek a mélyföldről

Magyarország és Németalföld
kapcsolata a kora újkorban

Szerkesztette:

Bozzay Réka

Printart-Press Kft.

Debrecen, 2014

A németalföldi kiadványok aránya a 18. századi református értelmiség olvasmányaiban*

MONOK ISTVÁN

A 18. századi erdélyi protestáns értelmiség iskolázási, és művelődési lehetőségei, köszönhetően a kálvinista fejedelmek uralkodása idején kialakított iskolarendszernek, illetve felsőbb tanulmányi formáknak, alapjaiban jónak mondhatók voltak. Több tekintetben változott a helyzet a Habsburg Birodalomba integrálódó Erdélyt illetően. A református egyház is kénytelen volt erőit koncentrálni, olyan egyházi igazgatási formát kialakítani, amelynek élén a teljes egyházi, iskolai és művelődési helyzetet áttekinteni tudó testület állt. Ezt a szerepet is betöltötte a Főkonzisztórium.¹ Ennek egyházi és világi tagjai tudták, hogy minden vita és feszültség azoknak kedvez, akik a kis ország rekatolizációját szorgalmazták. Minden nehézség ellenére tehát, meg kellett oldani a kálvinista értelmiség újratermelésének a gondját. Az erdélyi erőket koncentrálni, és a külföldi iskolákba a valóban legérdemesebbeket kellett bocsátani. Ezek a fiatalok azután hazajöttek és szolgáltak. Ők is látták mekkora a különbség a leideni és a fogarasi, vagy az olthévízi élet minőségében, és nem a külföndön maradás lehetőségének a hiánya hozta őket haza.²

* A közlemény a Társadalmi Megújulás Operatív Program IKT a tudás és tanulás világában – humán teljesítménytechnológiai (Human Performance Technology) kutatások és képzésfejlesztés címet viselő, TÁMOP-4.2.2.C-11/1/KONV-2012-0008 azonosítószerű projekt keretében készült. A projekt az Európai Unió támogatásával, és az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósult meg.

¹ SIPOS Gábor, *Az Erdélyi Református Főkonzisztórium kialakulása 1668–1713–(1736)*, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum Egyesület, 2000 (Erdélyi Tudományos Füzetek, 230).

² Vö.: SIPOS Gábor, *Református értelmiségi életforma a 17–18. századi Erdélyben* =

Minden értelmiséginek a szellemi irányultságát alapvetően a felsőfokú tanulmányok során kapott impulzusok határozzák meg. A 18. században, egy-egy nagyobb tanáregyéniség, a németalföldi vagy helvét egyetemeken komoly erdélyi kört tudhatott maga körül. A hallgatók az ő téziseiket védték meg nyilvános vitákban, az ő könyveiket próbálták megvásárolni, és magukkal hozni. A diák akkor is szegény volt, csak nagyon kivételezetteknek adatott meg a csaknem korlátlan könyvszerzés lehetősége. A 18. század elején, első felében a régebbi – 16–17. századi – könyvek olcsóbbak voltak, mint a legfrissebb kiadványok. Nem csoda hát, hogy a diákok maguknak, vagy éppen a patrónusuk számára, annak megbízásából, gyakran ezeket vásárolták. Hazatérve az *alma mater*nek sem a legújabb kiadványokkal kedveskedtek. Ha a külföldi testvér-egyház támogatta az itteni iskolát, ő is csak a számára már nem igazán kellő könyveket bocsátotta útra Erdély, kelet felé. Az erdélyi – és így volt ez Magyarországon is – olvasmányanyag lassú archaizálódásának ez a jelenség volt az egyik oka. És még egy szempont: a latin nyelv magyarországi és erdélyi használatának elnyúlása. Erdélyben ugyan a magyar nyelv volt a hivatalos, a külföldre menő diákok azonban általában latinul tudtak jobban, mint német, holland, vagy éppen olasz nyelven. Pedig a 18. századi Nyugat-Európában a legújabb tudományos eredmények már nemzeti nyelveken jelentek meg, azokat ritkán fordították latinra. A nyelvi műveltség archaizmusa ismét csak a régibb olvasmányok irányába fordította a magyar értelmiség figyelmét.³

Az itthoni könyvbeszerzés nehézkes volt, a könyvkereskedelem csak a 18. század vége felé kezdett ténylegesen

S. G., *Reformata Transylvanica, Tanulmányok az erdélyi református egyház 16–18. századi történetéhez*, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum Egyesület, 2012, 159–178.

³ Összefoglalóan lásd: MONOK István, *A kora újkori Magyarország olvasmányműveltségéről, Részlmérleg egy hosszú alapkutatás eredményeiről* = „Apró cseppekből lesz a zápor” Bakonyi Géza emlékkönyv, szerk. HEGYI Ádám, SIMON Melinda, Szeged, Szegedi Egyetemi Kiadó, Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó, 2008 (Habent sua fata libelli, IV), 23–43.

szervezetté válni.⁴ A vándor könyvkereskedők, a könyvkötők, a nyomdai vállalkozások mellett a könyveladással is foglalkozók sem tudták frissen tartani kínálatukat, és különösen igaz ez a tudományos könyvanyagra nézve. A század közepétől szervezett könyvaukciók⁵ is legalább egy, de legtöbbször több generációval előbbi könyvanyagot pumpáltak a könyvkereskedelem csatornáiba. A szakemberek – lelkészek, tanárok, jogászok, orvosok stb. – nem tudtak tényleges szakkönyvtárat gyűjteni maguknak, ám a könyvhiány okozta helyzet, a minden szakterület műveinek elolvasása azonban, a nyugati kollégáknál sokszor szélesebb látókört teremtett. Ez a szélesebb körű olvasottság más oldalról mintegy kényszer volt. Az értelmiség számának elenyésző volta ugyanis sok esetben többféle szellemi munka elvégzésére is kötelezte annak tagjait. A lelkész-tanár szinte együtt említendő foglalkozás volt, és emellett ők voltak a történészek is. De gyakran a gazdálkodás modernizálását is nekik kellett hangoztatni, és tanácsokat adni ez ügyben. A jogi ismeretek is az általános tájékozottsági szintet meg kellett, hogy haladják, hiszen sokszor a lelkészt kérte meg a birtokos is egy-egy irat megfogalmazására: a lelkész-tanár-történész tehát fogalmazói állást is betölthetett. A falu lakosai kisebb egészségügyi panaszaikról ugyancsak neki számoltak be, ahogy állataik állapotáról is. Nem ártott tehát, ha az emberi és állati nyavalyákról legalább érintőleges ismeretei voltak egy lelkésznek.

⁴ Legújabbban erről összefoglalóan lásd: PAVERCSEK, Ilona, *A magyar könyvkereskedelmi történetének vázlata 1800-ig = A könyvnyomtatás Magyarországon a kéziszajtó korában 1473–1800*, szerk. V. ECESEDY Judit, Bp., Balassi, 1999, 295–340.

⁵ Az első aukciókat Debrecenből ismerjük, Maróthi György említi, hogy a kolégium duplumait így értékesítették 1743. augusztus 15–17-én, majd Maróthi könyvei kerültek kalapács alá 1745. július 30-án (vö.: TÖTH Béla, *Maróthi György*, Debrecen, MTA Debreceni Akadémiai Bizottság, 1994, 215–223.). 1751-ben Tabajdi Sáska János néhai kolégiumi professzor hagyatékára lehetett licitálni Debrecenben (vö.: MAGYAR ÁRPÁD-ZVARA Edina, *A kaplonyi ferences rendház könyvtárának régi állománya*, Bp., OSZK, 2009 (A Kárpát-medence magyar könyvtárainak régi könyvei – Altbücherbestände ungarischer Bibliotheken im Karpatenbecken, 4), 106. (Nr. 431.))

Az 1740-ben külföldi tanulmányútra induló Bod Péter szellemi horizontját is alapvetően kollégiumi tanulmányai határozták meg. A nagyenyedi iskola könyvtára potenciálisan rendelkezésre állt, hiszen a diák és a tanári könyvtárak szétválasztása abban a korban még nem történt meg, a könyvtárak kezelése is az idősebb diákok feladata volt.⁶ Az enyedi kollégium könyvtárának anyaga viszonylag jól dokumentáltan áll előttünk azokban a könyvösszeírásokban, amelyek az alapítástól (1662) kezdődően követik az adományokat, illetve a könyvek mozgását (például a kuruc időkben Nagyszebenbe menekítették az állományt).⁷ A 18. században is rendszeresen katalogizálták a könyveket.⁸ A könyvtár a 18. század elejéig naprakészen tudta követni a református teológiai irodalmat, kiváló historikus anyag is volt. A 18. század elején, nem tudjuk milyen okból, a könyvtárból eltávolították az angol nyelvű könyveket.

Bod Péter generációját közvetlen megelőző református lelkészek sorából csak említés szintjén kiemelek néhányat, olyanokat, akiknek ismerjük olvasmányaik jegyzékét, és akiknek a modern – vagyis a közelkortárs, kortárs – szellemi áramlatok követése is lehetővé vált. *Bánffybhunyadi Abacs Márton* (?–1737) Franekerben teológiát és filozófiát hallgatott (1694–1696). Itteni vásárlásáról maradt fenn egy 1694-ben rögzített jegyzék (78 kötet).⁹ A régebbi és

⁶ Vö.: MONOK István, *Kit nevezhetünk könyvtárosnak a XVI–XVIII. századbeli Magyarországon?* = „Mert a szívnék teljességéből szól a száz” *Könyvtártudományi tanulmányok Hajdu Géza 80. születésnapjára*, szerk. BARÁTNÉ HAJDU Ágnes, Szeged, SZTE Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó, 2007, 156–164.

⁷ *Erdélyi könyvesházak II, Kolozsvár, Marosvásárhely, Nagyenyed, Szászváros, Székelyudvarhely*, sajtó alá rend. MONOK István, NÉMETH Noémi, TONK Sándor, Szeged, Scriptum, 1991 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 16/2) (a továbbiakban: Adattár 16/2), 117–196.

⁸ Vö.: MONOK István: *A nagyenyedi kollégium 1774. évi katalógusa* = *Fülöp Géza emlékkönyv, Művelődéstörténeti és könyvtártudományi írások*, szerk. BARÁTNÉ HAJDU Ágnes, Budapest, Eötvös Lóránd Tudományegyetem, 1999, 127–130.

⁹ *Erdélyi könyvesházak III, 1563–1757, A Bethlen-család és környezete, Az Apafi-család és környezete, A Teleki-család és környezete, Vegyes források*, sajtó alá rend. MONOK István, NÉMETH Noémi, VARGA András, Szeged, Scriptum, 1994 (Adat-

a kortárs református teológiai szerzők mellett feltűnően erős a racionalista filozófusok jelenléte a jegyzéken (René Descartes, Johann Clauberg, Arnold Geulincx, Jan van der Waeyen, illetve Petrus Gassendi, Johann Heinrich Heidegger, Samuel Puffendorf.). *Détsei János* (?–1742) ugyancsak a Franekeri Egyetem diákja volt 1699–1700-ban. Peregrinációs albumában négy, dátum nélküli könyvjegyzék található.¹⁰ A kálvinista teológia 17. század közepi és végi képviselői (Henricus Altingius, Johannes Cocceius, Hermann Witsius, Hermann Alexander Röell, John Lightfoot) mellett a modernebb filozófia (Heidegger) is jelen van. A jegyzéken feltűnő az előző esetben is kiemelt cartesianus szerzők (Pierre Poiret, Jan van der Waeyen) jelenléte. *Szilágyi András* (1683–1738) 1712-ben iratkozott be Franekerben a teológiai karra. Franekerben 52 könyvet is beszerezett,¹¹ láthatóan kézikönyveket, alapvető teológiai összefoglalásokat vásárolt, inkább a 17. századi jelentősebb németalföldi, illetve angol szerzőktől. *Csernátoni Gajdó Dániel* (1696–1749) 1722 és 1725 között járt a leideni egyetemre. Könyveinek jegyzéke (140 könyv) 1729-ből maradt ránk.¹² Az előzőekben említett szerzők, illetve szellemi áramlatok jelenléte jellemzi ezt a kis gyűjteményt is.

Egy régebbi tanulmányomban¹³ már kiemeltem, de megismétlem itt is, hogy a modern filozófiai irányzatok

tár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 16/3) (a továbbiakban: Adattár 16/3), 269–271.; *Könyvtártörténeti füzetek, I–XII. kötet*, szerk. MONOK István, Szeged, JATE, Scriptum, 1981–2008 (a továbbiakban: KtF) KtF IV, 111.

¹⁰ Adattár 16/3, 281–287., KtF IV, 123, 130, 133; KtF VIII, 114.

¹¹ Adattár 16/3, 156–157., KtF IV, 140.

¹² Adattár 16/3, 160–164., KtF VII, 16.

¹³ Internetes kiadása: MONOK István, *Magyar diákok olvasmányai hollandiai diákeveik alatt a 17–18. század fordulóján* = „Nem sülyed az emberiség! ...” *Album amicorum Szörényi László LX. születésnapjára*, főszerk. JANKOVICS József, felelős szerk. CSÁSZTVAY Tünde, szerk.: CSÖRSZ RUMEN István, SZABÓ G. Zoltán, Budapest, MTA ITI internetes kiadás, 2008: <http://www.iti.mta.hu/szorenyi60.html>. p. 1025–1034. (letöltés ideje: 2012. július 31.); továbbírt nyomtatott változata: MONOK István, *Erdélyi és magyarországi diákok olvasmányai hollandiai diákeveik alatt a korai újkorban*, EM, LXXII(2010) 1/2. szám, 1–9.

művei a magánkönyvtárakban lényegesen nagyobb súlyal vannak jelen, mint a kortárs iskolai könyvtárakban. Kiemelt példánk volt Descartes és követői. A magánkönyvtárak jegyzékein alig találkozunk Samuel Maresius, Gisbertus Voetius vagy Peter David Huet nevével. Az arány éppen fordított az intézményi gyűjteményekben.¹⁴ Talán tudták, hogy ezeket a műveket könnyebben elérhetik az erdélyi kollégiumok polcain. De ettől függetlenül igyekeztek alapvető kézikönyveket, lexikonokat is vásárolni, olyasmit, aminek használatával számos tudományterületre betekintést nyerhetnek.

Ennek a generációnak a tagjai közül, könyvtár-, illetve olvasmánytörténeti szempontból különösen kiemelkedő alakja *ifj. Köleséri Sámuel* (1663 – 1732).¹⁵ Nem egyszerűen arról van szó, hogy a 3561 művet felsoroló könyvjegyzék a korszak egyik legnagyobb magánkönyvtárát dokumentálja, hanem a hatalmas könyvtár tartalmi összetétele pontosan mutatja, és igazolja a fenti, dolgozatomban bevezetőjében tett megállapításokat. Feltűnően sok az iskolai könyv, ókori szerzők iskolai használatra szánt szövegkiadásai (831 kötet), viszonylag kevés a kézirat (20 kötet). A többi szakterület mondhatni arányosan oszlik el: 631 teológiai, 260 jogi, 385 orvosi, 628 filozófiai, 580 történelmi munka. Ha nem ismerjük Köleséri életrajzát, iskolai végzettségét, ez alapján a könyvjegyzék alapján lehet bármelyik terület szakértője.

¹⁴ Vö. a református kollégiumi könyvtárak anyagával: *Partiumi könyvesházak, 1621–1730, Sárospatak, Debrecen, Szatmár, Nagybánya, Zilah*, sajtó alá rend. FEKETE Csaba, KULCSÁR György, MONOK István, VARGA András, Budapest–Szeged, JATE, MTAK, 1988 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 14.); illetve Adattár 16/2. (Kolozsvár, Nagyenyed, Marosvásárhely, Szászváros, Székelyudvarhely).

¹⁵ BERTÓK Lajos, *ifjabb Köleséri Sámuel könyvhagyatékának magyar és magyar vonatkozású nyomtatványai* = A debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtárának évkönyve, 1954., Debrecen, KLTE, 1955, 383–430.; BERTÓK Lajos, *ifjabb Köleséri Sámuel könyvhagyatéka* = A debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtárának évkönyve, 1955., Debrecen, KLTE, 1956, 3–330.

De nézzük meg most már azt a katalógust, amelyet Bod Péter halála után írtak össze, és amelyet Radvánszky Béla adott közre másfél száz esztendeje.¹⁶ Az ő történész generációja a kora újkori könyvtárak katalógusait kifejezetten olyan szempontból kutatta, hogy milyen, Magyarországon és Erdélyben megjelent könyvek címe egészíti ki a retrospektív nemzeti bibliográfiát, a „*Régi Magyar Könyvtárat*”. A szövegközlést kísérő egy oldalas írásában nem is foglalkozik mással, mint az addig bibliográfiailag ismeretlen három tétellel. Valóban feltűnő a könyvtárban a sok magyar vonatkozású cím (*hungaricum*), ezeket részben külön sorolja fel a dokumentum (a 966 tételes könyvtár közel fele ilyen volt, részben kéziratok, 58 kötet). Nem csoda ez, hiszen Bod Péter a *Magyar Athén*ason dolgozott. Ha az ő könyvtárában, és Bethlen Kata, Bod által gondozott gyűjteményében¹⁷ megvolt régi magyar munkákat együtt szemléljük, az első magyar nyelvű bio-bibliográfia ezeken kívül alig említ valakit, illetve valamilyen munkát. Ebből a szempontból tehát Bod Péter bibliotékája a tudós könyvtárak (*Gelehrtenbibliothek*) sorába tartozik, és mint *hungaricum* gyűjtemény, Martin Schmeizelé mellett a legnagyobb volt.¹⁸ Nem is véletlen, hogy a *Magyar Athén*asban Schmeizelt különösen nagyra értékelte.¹⁹ Ez az értékelés is mutatja – és persze a könyvtárának összetétele –, hogy az esztétikai és a retorikai értékrend mellett milyen fontos volt a magyarigeni lelkesz számára a hazaszeretet.

¹⁶ RADVÁNSZKY Béla, *Bod Péter könyvtárának jegyzéke*, MKsz, 9(1884) 58–86.

¹⁷ SIMON Melinda–SZABÓ Ágnes, *Bethlen Kata könyvtárának rekonstrukciója*, DEÉ NAGY Anikó bevezetésével, Szeged, Scriptum, 1997 (A Kárpát-medence korai újkori könyvtárai – Bibliotheken im Karpatenbecken der frühen Neuzeit, II).

¹⁸ Schmeizel életének és munkásságának legátfogóbb összefoglalását lásd VERÓK Attila, „*Es blickt die halbe Welt auf deinen Lebens-Lauff, / Und nimmt das, was Du schreibst, mit grosser Ehrfurcht auf.*” Martin Schmeizel (1679–1747) élete és munkássága, doktori értekezés, Szeged, 2008, kézirat (megjelenés előtt).

¹⁹ JANKOVICS József, *A Magyar Athenas értékszempontjai = Bod Péter, a historia litteraria művelője, Tanulmányok*, szerk. Tüskés Gábor, munkatársak Csörsz RUMEN István, HEGEDŰS Béla, Bp., Universitas, 2004, 17–23.

Bod Péter könyvtáráról keveset írtak a jegyzék megjelenése után, csaknem semmit. Vita Zsigmond²⁰ a saját időszaka (1970-es évek) érdeklődésének megfelelően kiemelte a könyvtár „haladó” irányba mutató tételeit. Desiderius Erasmus Rotterodamus, Francis Bacon, René Descartes, John Locke munkáinak meglétét, a társadalomfilozófia tekintetében pedig Niccolo Macchiavelli és Tommaso Campanella egy-egy művét. Neki akkor meg kellett említeni, hogy van román könyv is a könyvtárban, kiemelte emellett a számos szótár meglétét, és természetesen ő is a magyar nyomtatott könyvekkel, illetve kéziratokkal foglalkozott. A legújabb Bod Péter-kutatás kezdett felfigyelni Bod Péter könyvhasználatára, szembesíteni a könyvtár anyagának szellemiségét az író munkáival. A *Szent Hiláriu*s újrakiadása kapcsán Hargittay Emil,²¹ majd Kakucska Mária²² is e mű forrásait elemezte, megállapítva, hogy Bod gyakran idéz úgy egy-egy szerzőt (például Juan Ludovico Vivest), hogy annak művét, értékelését egy másik olvasmányból veszi át. Gudor Botond a historikus Bod felkészültségét, módszereit, történeti műveltségét elemezte.²³

A dátum nélküli könyvtári összeírás vélhetőleg nem az aukció alkalmával készült, jöllehet feljegyzik a könyvek árát is. A hagyatéki eljárás során keletkezhetett. A legfrissebb könyv 1769-ben, vagyis a tulajdonos halálának évében jelent meg.

Általánosságban rögzíthetjük, hogy a tudós pap könyvtára első generációs gyűjtemény, tudatos, temati-

²⁰ VITA Zsigmond, *Bod Péter könyvtára* = VITA Zsigmond, *Művelődés és népszolgálat*, Bukarest, Kriterion, 1983, 53–58.

²¹ HARGITTAY Emil, „*Szövet vidámító, elmét ékesítő*” könyv = Bod Péter, *Szent Hiláriu*s, a szöveget gondozta HARGITTAY Emil, Budapest, Szépirodalmi, 1987, 7–24. (a könyvtárról itt: 9–11.).

²² H. KAKUCSKA Mária, *Juan Luis Vives és Bod Péter* = Bod Péter, *a historia litteraria művelője*, i. m., 143–154.

²³ GUDOR Botond, *Istoricul Bod Péter (1712–1769)*, Cluj-Napoca, Editura Mega, 2008.

kus gyűjtés eredménye. A 966 tételben összeírt bibliotéka hozzávetőleg 1100 kötetes lehetett (van ahol jelzi az összeíró a kötetszámot, van ahol nem). Az egyes könyvcímek leírása meglehetősen hiányos, megfelel a korszak többi hagyatéki összeírásában tapasztaltaknak, sőt, még jobb is, hiszen kétharmadában közli a megjelenés évét. A *nem hungaricum*ként, külön összeírt tételek sorában 173 datálatlan. A 484 datáltból 138 (28%) 1651 előtti, 125 (26%) 1651-1700 közti, 195 (41%) 1701-1750 közti, 26 (5%) 1750 utáni kiadás. A magyar vonatkozású gyűjtemény tételeinek megjelenési időeloszlása a modernség tekintetében nem vehető figyelembe, hiszen Bod Péter ezeket pusztán *hungaricum* mivoltukért is megszerezte volna. Nem egészen világos, hogy a nem „magyar könyvek” (*Libri Hungarici*) cím alatt összeírtak között miért maradt nagyobb számú, magyarországi szerzőséggel megjelent mű, ám minden hagyatéki összeírás folyamatában keveredtek a tételek. Leonard Stöckel, Enyedi György, Christoph Lackner külföldön megjelent munkái, egyetemi disputációk, téziszfüzetek, vagy tartalmi *hungaricumok*: történeti és jogi művek ezek a magyar vonatkozású kötetek.

A jegyzék formátum (nagyság) szerinti csoportosításban mutatja be a könyvanyagot. Már Vita Zsigmond is felfigyelt arra, hogy nagyobb számú szótár és lexikon volt meg a falusi magányban élő tudósaknak. A nyelveken kívül, történeti, földrajzi, bibliai szótárak, orvosi, természetrajzi lexikonok. A biblikus irodalomnak jelentős képviselője van: bibliai földrajz, -szimbólumok, bibliatörténet. A szimbólumok láthatóan érdekelték, több alapvető emlékmás kötet is szerepel a jegyzéken.

Az orvoslás a lexikonokon kívül gyengén reprezentált, viszont van orvosi kézírata, és a szinte minden kortárs könyvtárban előforduló *herbáriuma*. Tudományos természetrajzi művek csak elvétve fordulnak elő.

A historikus anyag nem kiemelkedően erős, de márkánsan jelen van, főleg az erdélyi, a magyar történelem, a

szomszédos területekre vonatkozó irodalom (csehek, lengyelek, törökök, Itália, a Német-római Birodalom).

Bod Péter teológiai könyvtára az említett erős bibliai irodalom mellett az egyházatyáknak az egyes bibliai könyvek értelmezésével foglalkozó műveivel, és a 16. századi protestáns biblia-kommentárokkal kezdődik. A katolikus teológia hiányzik. A 16. századból a helvét szerzők, továbbá a heidelbergi professzorok, a 17. századtól kezdődően a németalföldi egyetemek tanárainak művei jelentik a túlsúlyt, a néhány angol is németalföldi kiadásban volt meg neki, latinul. A szászországi, az alsó-szászországi, a brémai, a hamburgi kiadású munkák lutheránus teológusok alapművei, illetve itteni bibliai irodalom.

A filozófia meglehetősen alulreprezentált a gyűjteményben. Az ókori szerzők művei azonban nagyon modern, kortárs kiadásban voltak meg neki. Nyelvileg a könyvtár homogén magyar és latin gyűjteményt takar. Valóban van egy román tétel, ahogy van egy flamand nyelvű („*Vall de Usu globor. Lingua Belgica*”), és egy francia: „*C. Josephi Essai Sur la Foiblisse. Amst. 1761*” könyve is. Ez utóbbi azonban Teleki József művei az erős lélek gyengeségeiről. Meglepő, hogy német nyelvűt nem jelöl az összeírás.

A Bod-könyvtár sorsáról Hubbes Éva számol be, pontosabban arról, hogy a halála utáni nyilvános árverésen a református kollégiumok is vásároltak belőle, ő a Székelyudvarhelyre került darabokat mutatja be.²⁴

A Bod Péterrel egy generációhoz tartozó református értelmiségiek közül itt háromnak a könyvtárát mutatom be, összehasonlításuképp.

A fiatalon, 29 évesen meghalt, debreceni *Maróthi György* (1715–1744) könyvtárának csak az a része ismert, amelyet a hagyatékból megvásárolt a debreceni kollégium,²⁵ hiszen

²⁴ M. HUBBES ÉVA, *Bod Péter könyvtára és annak maradványai Székelyudvarhelyen = Bod Péter, a historia litteraria művelője, i. m.*, 47–58.

²⁵ ÖTVÖS JÁNOS, *Maróthi György könyvtára = A debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtárának évkönyve*, 1955., Debrecen, KLTE, 1956, 331–370.; *Pro-*

ez a gyűjtemény is nyilvános árverésre került. A 252 tétellel, amit a kollégium kiválogatott, egyrészt jelzi, hogy az iskolai gyűjteményben milyen hiányok voltak, másrészt jellemzi Maróthi olvasmányainak egy szegmensét.

A ókori szerzők kiadásai mindig kellettek egy iskolai könyvtárban. A Maróthi gyűjteményből megvásárolt 16. századi humanista edíciók, illetve a 17. századi kritikai kiadások tanulsága az, hogy a tudós nem elégedett meg egy szöveg egyetlen kiadásával, érdekelték az új szövegfilológiai eredmények is. Másik oldalról jól látszik, hogy a 17. század végén, a 18. század elején a református kollégium könyvtárából milyen anyag tűnt el, amit most pótolni tudtak. Hasonló a helyzet a lexikai anyaggal: szótárak és lexikonok feltűnően nagy számban kerültek megvételre.

A teológiai és a filozófiai irodalom is modern, a 17. század utolsó harmadából valóak a régebbiek. Németalföldről szinte minden professzortól valami, Gerardus Vossiustól csaknem minden. A kevés 16. századi teológia a helvét mesterektől származik. A filozófiai művek a 17. század második felét reprezentálják, Isaac Newton is szerepel a jegyzéken. Ismét arra kell gondolnunk, hogy a kollégiumi könyvtár veszteségeit pótolták ezzel.

A historikus anyag elvértve fordul elő, ahogy a magyar könyvanyag is teljesen hiányzik (mindössze David Cwittinger és Georg Haner neve jelzi ezt a tematikus csoportot). Ugyanakkor a tudományos természetrajz és a matematika hallatlanul erős a gyűjteményben – összhangban Maróthi tudományos érdeklődésével.

Balla Gergely (1710 körül–1772 után), Nagykovács város historikusa, jogvégzett értelmiségiként 1735-ben tért haza szülőföldjére, Nagykovács bírójává lett. Életrajzírói „2000 kötetes” könyvtáráról beszélnek, ám az a könyvjegyzék,

amely előkerült alig 200-at sorol fel ezek közül. Az 1763-ban készült jegyzéken²⁶ latin nyelvű könyvei szerepelnek, a magyarokat is ezen a nyelven említik sokszor, a németek és a franciák szinte teljesen hiányoznak.²⁷ Olasz és francia grammatika ugyanakkor előfordul az összeírt könyvek között. A 18. századi magánkönyvtárak egyik jellegzetessége, hogy sok a kézirat a nyomtatott könyvek mellett. Sokszor megjelent egy nyomtatvány másolata, ami arra utal, hogy valóban könyvhiány is létezett a korszak Magyarországon, illetve Erdélyben. Balla kéziratai láthatóan iskolai évei alatt keletkezett nyelvi, teológiai, matematikai jegyzetek, fogalmazványok.

A felsorolt könyvek a tulajdonos képzettségének megfelelően többségükben jogi témájúak, de jelentős a történeti munkák aránya is. Ugyan az összeírás nem tér ki a könyvek megjelenési idejére, a felsorolásban szereplő névanyag kortárs, modern könyvtárat sejtet. A magyar jogforrások és jogértelmezések (Werbőczy István, Kitionich János, Kemény János) mellett a 18. század elejének jogfilozófiai alpművei is feltűnnek a jegyzéken (Samuel Puffendorf).

Modernnek mondható az *oeconomia* látható jelenléte (Wolf Helmbrandt von Hochberg, Johann Coler), ugyancsak a matematikai alpművek (Christian Wolf) is. A városatyá minden bizonnyal felkészült kívánt lenni a gazdálkodási kérdésekben is.

A filozófia ezzel szemben hagyományos, megfelel az átlagos magyarországi érdeklődésnek: erkölcsfilozófiai művek, főként az újsztoikus értékvilágot közvetítő művek (Antonio Guevara, Justus Lipsius).

A könyvtár *hungarica* anyaga – legalábbis e töredék könyvjegyzék alapján – jobbára latin nyelvű volt, bár a

²⁶ Kolozsvár, Erdélyi Református Egyházkerület Gyűjtőlevéltára, Nagy Géza irathagyatéka, Nr. 150. Köszönöm Sipos Gábornak, hogy rendelkezésemre bocsátotta a jegyzék, és Balla Károly megjegyzéseinek a másolatát.

²⁷ Ezek egykori meglétéről a kései leszármazott, Balla Károly 1856-ban írt jegyzete tesz bizonyosságot ugyanott (lásd az előző jegyzetet).

magyar históriák (Apor Péter, Kováts Márton), vagy egyes szépirodalmi művek (Gyöngyösi István), prédikációk, akár katolikus is (Pázmány Péter) magyarul is megvoltak neki. Érdeklődését jól jelzi Antonio Bonfini, a Nádasdy-Mausoleum, Bethlen Farkas, vagyis a jelentős történeti munkák jelenléte gyűjteményében.

Bod Péter másik nagykőrösi kortársa, *Hányoki Losontzi István* (1709–1780) ismert tankönyvíró. Könyveinek jegyzéke akkor készült, amikor Utrechtbe indult, vagyis 1739-ben.²⁸ A 187 tételes jegyzék, ismét csak töredék, az orvosi és a jogi könyveit nem írták össze. Az inventárium mindenképpen azt sejteti, hogy a könyveket jelentős részben apjától örökölte.

Így is modern ez a könyvtár, a könyvek kiadási ideje túlnyomórészt a 17. század utolsó, és a 18. század első negyedére esik. A néhány matematikai munka mellett (wittenbergi és kielii egyetemi tanárok művei), az ókori történeti forrásmunkák, és néhány közelszázados történet-filozófiai mű jelzi a nem jelentős történeti érdeklődést. A történeti művek túlnyomó része egyháztörténet (11 kötet, a 2 köztörténetivel szemben). A jog is hasonlóan oszlik meg, Johann Henning és Johann Schilter lipcsei kiadású polgári jogi traktátusai mellett négy egyházjogi munka van jelen, ebből is három lutheránus, szászországiak, és egy zürichi kálvinista szerző.

Alapvetően azonban egy filozófiai és erkölcszociológiai gyűjteményt látunk a jegyzékből kirajzolódni. Angliai teológiai művek is előfordulnak, nagyobb számban a helvét egyetemek képviselői, azonban a németalföldi 17. század végi, nem ortodox erkölcszociológiai, etikai és természetjogi munkák vannak túlsúlyban. Nézzük ezt kicsit részletesebben.

²⁸ *Magyarországi magánkönyvtárak IV. 1552–1740*, sajtó alá rend. BAJÁKI Rita, BUJDOSÓ Hajnalka, MONOK István, VISKOLCZ Noémi, Budapest, OSZK, 2009 (Adattár XVI – XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 13/4), 350–357.

Először is külön veszi a teológiai módszertani munkákat (*Methodologia*), ezek azonban Johann Heinrich Heidegger kivételével lutheránus szerzők (August Hermann Francke, Joachim Lang, Stephanus Gaussenius). Fontos szemléleti adalék lehet az a tény, hogy „*Theologia naturalis*” csoportot is formál az összeírásban, ide veszi a mítoszokat, Ciceronak az istenek természetéről írt művét, illetve Gerardus Johannes Vossiust. A patrisztika 5 kötetel szerepel. A „*theologi moralis*” csoportba 27 művet sorolt, feltűnő, hogy nincsen köztük kálvinista szerzőjű, csak katolikus és lutheránus. A „*divina jurisprudentia*” 8 kötet. Ide kerültek a tízparancsolat értelmezései, és a *conscientiaval* kapcsolatos írások. A szerzők 17. század eleji kálvinisták (Andreas Rivetus, Johannes Amesius, Johann Heinrich Alsted), illetve a lutheránus Lucas Osiander. A „*prudentia pastoralis*”-t 3 kálvinista munka képviseli, és többségében a „*polemica*” szakot is (5 mű, Martin Chemnitz Tridentkritikája, és 4 kálvinista németalföldi a 17. század első feléből).

Meglehetősen furcsa tehát a külföldre induló ifjú felekezeti felkészültsége, hiszen a lutheránus szerzők túlsúlyban vannak az egyes teológiai jellegű műfajokban. Minden bizonnyal nyitottság ez, de jelzi azt is, hogy a 18. század első felében a szászországi, főként a hallei lutheranizmus, főként a pietizmus magyarországi befogadástörténetében hangsúlyos volt a református egyház szerepe.

A hazájába Nagykőrösre hazatért Losontzi István a helyi közösség megbecsült tagjává vált, igazgatta egykori iskoláját, tizenegy tankönyvet írt, vagyis komolyan vette hivatását. Csak remélni lehet, hogy hagyatéki összeírása is előkerül egyszer, hiszen ha ifjú egyetemistaként ekkorra gyűjteménye volt, akadémiai értelmiségiként, 1769-ig, visszavonulásáig, biztosan pompás gyűjteményt tudhatott magáénak.

Tanulmányunk összegzésekor a már említett általánosságok megismétlése helyett csupán utalok néhány olyan

jelenségre, ami jellemzi a Bod Péterrel kortárs református értelmiség műveltségét. Ilyen a nyelvi felkészültségük. A magyar anyanyelvük mellett gyakran tudták azt a kisebbségi nyelvet, amilyen környezetben Magyarországon, vagy Erdélyben éltek (német, szlovák, román), jól tudtak latinul, és a teológiai tanulmányaikhoz alapvető ismeretekkel bírtak az ógörög, és ritkán a héber nyelvről is. A 18. században a nyitottabb gondolkodásúak megtanultak franciául is. Egy – talán kivételes – példa erre a nyelvi műveltségre a kassai származású Vilmányi Sámuel, aki 1779-ben halt meg, tanulmányai idején Franekerben. Hagyatéki összeírásakor könyveit 80 tételben vették számba.²⁹ A könyvanyag nagyon modern teológiai ismereteket tükröz, a 17. századi nagy protestáns helyi klasszikusok könyvei is alig tűnnek fel a jegyzéken. Volt görög szövegkiadása, héber lexikona, két német nyelvű énekes, illetve szentbeszédek tartalmazó könyve is. Emellett hét könyve holland nyelven, és 32 cím (közel 40 kötet) franciául. Ez utóbbiak többsége morálteológiai tartalmú volt, vagyis nem filozófia, szépirodalom, vagy éppen történeti mű. Saját szakmai fejlődése (kálvinista lelkész) érdekében tanult meg sok nyelven.

A magyarországi és az erdélyi lelkipásztorok és értelmiségiek olvasottsága, látóköre, élethelyzetük miatt is szélesebb volt, mint a kortárs nyugati pályatársaké, ugyanakkor ritkán tudtak egy-egy teológiai, történeti, jogi, vagy más részletkérdésben olyan módon elmélyülni, mint ez utóbbiak. A magyar, vagy magyar vonatkozású könyvanyag egyre hangsúlyosabban volt jelen a könyvtáraikban, és ez a tény is a közösségükért felelős gondolkodásukat, felkészült tenni akarásukat bizonyítja.

Ehhez a felkészültséghez a németalföldi egyetemek, a környezetükben megjelent kiadványok meghatározó for-

²⁹ Ferenc POSTMA, *Das Franeker Bücherinventar des verstorbenen ungarischen Studenten Sámuel Vilmányi*, MKsz, 123(2007), 233–241.

mában járultak hozzá Az elmondottakból úgy tűnik, hogy a francia és az angol szerzők munkáit szinte kizárólag itt tudták megvásárolni. Vélhetően a sok brémai és hamburgi nyomtatvány is itteni vásárlás eredménye. Azok a diákok, akik a helvét egyetemeket látogatták, természetesen könnyen hozzájuthattak a hugenotta szerzők műveihez genfi kiadásban is. A feltűnően sok szászországi, türingiai nyomtatvány arra utal, hogy a lipcsei könyvvásárok egyre nagyobb szerepet játszottak a 18. században a Kárpát-medence ellátásában.